

המעין - גליון תשרי תשעב

מספר בני ישראל לאחר תחיית המתים לדעת רב סעדיה גאון / הרב יעקב ישראל סטל

הרב יעקב ישראל סטל

מספר בני ישראל לאחר תחיית המתים לדעת רב סעדיה גאון
בפרק מספרו 'האמונות והדעות', שהקדיש לעניינה של תחיית המתים העתידה להיות באחרית הימים, דן רב סעדיה גאון בכמה פרטים ריאליים הנוגעים אליה, ואחד מהם הוא השאלה אם שטחו של העולם יספיק לכל אותם מתים שיעמדו לתחייה[1]:

ואם ישאל ויאמר: כאשר יחיה ה' כל מתי האומה הזו, כיצד תכיל אותם הארץ? נאמר, שאם נעשה חשבון נמצא, כי מאז שיצאה אומתינו לעולם עד זמן הישועה, אלפיים ומאתים שנה ועוד כמה שנים, יהיו שלושים ושנים דורות, בקירוב מאה ועשרים ריבוא גברים ונשים. ואם נניח שכולם צדיקים ובעלי תשובה שיהיו זכאים לזמן הישועה, כי אז היינו מוצאים שלא ימלאו מן הארץ אלא חלק אחד ממאה וחמישים חלקים, כל זה מתוך הנחה שניתן לכל אחד מהם יותר על מאתיים אמות למשכן וזריעה ויתר הצרכים. פירוט הדבר, שאם נכפיל מאה ועשרים ריבוא, שהוא שיעור מספר האומה, בקירוב, במשך הזמנים, בשלושים ושנים דורות, שהוא מספר הדורות - יהיה זה שלושת אלפים ריבוא ושמונה מאות וארבעים ריבוא.

כאן הוא ממשיך לחשב את שטח העולם, מחלקו במספר האנשים, ומסיק ש"היה לכל נפש מהם מרחב במקום רפ"ח אמות"[2]. הפרט האחרון אינו נוגע לעניינינו, שלא באנו לדון אלא בחשבוננו על סכום האנשים שיהיו בעולם אחרי תחיית המתים.

יציאת מצרים היתה בשנת ב'תמ"ח, ורס"ג כתב את ספרו 'האמונות והדעות' בשנת ד'תרצ"ג (939 למנינם)[3], 2245 שנה אחרי יציאת מצרים (שאז יצאה אומתינו לעולם), שהם 32 דורות[4] בהנחה שכל דור הוא שבעים שנה, כנאמר (תהלים צ, י): "מי שנותינו בהם שבעים שנה". ומכיוון שיוצאי מצרים מנו שישים ריבוא גברים, משער רס"ג שאף הנשים עלה מספרם לשישים ריבוא, ומוסיף ומניח ש-120 ריבוא גברים ונשים היה "שיעור האומה במשך הזמנים", במשך כל דור ודור, דהיינו שבכל דור חיו בסך-הכל 120 ריבוא יהודים. נמצא איפוא, שאם כל בני הדורות יעמדו לתחייה, יהיה מנינם: 38,400,000 נפש[5].

אמנם אין זה המקום היחידי בו נזקק רס"ג למניין העומדים בתחיית המתים הנגזר מסך הדורות שעברו מיציאת מצרים עד זמן התחייה; אף באחת מיצירותיו הפייטניות עסק בנושא, אלא שמהדירו לא הבינו ולא פירשו כיאות. בפיוט 'אמת' שביוצר לפרשת במדבר, העוסק במניין בני ישראל במדבר סיני בשנה השנית לצאתם ממצרים, מעלה רס"ג את עניין ריבוי עם ישראל בימי הגאולה העתידה[6]:

סָא מְנוּף שְׁשִׁים רִבּוּא הוּא פְּקֻדָּתָא יְיָ וְצִמְחָה

שָׁרָיִם וְשִׁשְׁמֵאֵל נֶעְבְּרִית וְהָיָה חֵמָּה
סְהוּ אֶלֶף שֵׁשׁ מֵאוֹת וְשָׁרָיִם רִיבֹאוֹת בָּאֵם לֹא נִמְחָה .

והם דברי הקב"ה: כשעמי ישראל ('סָ א') יצאו ממצרים ('נוף') הם מנו 'שִׁשִּׁים רִיבֹאוֹת', ולעתיד אכפילים בעשרים ושבעה, ובאותה עת יעלו ל'אֶלֶף שֵׁשׁ מֵאוֹת וְשָׁרָיִם רִיבֹאוֹת'.

אין רס"ג כותב את הדברים "על פי מקור מדרשי לא נודע", כדברי מהדיר הפיוט[7], אלא נקט באותה שיטה חשבונית שבספרו 'האמונות והדעות', ובשינוי משמעותי אחד: בספרו הוכפלו יוצאי מצרים ב-32 דורות, ובפיוטו - ב-27 דורות בלבד; ועוד, רס"ג בפיוטו מתייחס רק למניין הגברים, וכשנכפיל את 60 ריבוא הגברים שיצאו ממצרים ב-27 דורות (כהשערותו ב'האמונות והדעות', ששיעורם בכל אחד מהדורות היה כבצאתם ממצרים), נמצא ש-16,200,000 גברים חיו מצאת מצרים ועד זמן התחייה העתידית.

ברם עלינו להבין, כיצד הגיע רס"ג לקביעה שעשרים ושבעה דורות יעברו עד תחיית המתים? קשה להניח שרס"ג בפיוטו חישב בדיוק כמו בספרו, פרט לשינוי בסך השנים המחזיק דור בודד, שב'האמונות והדעות' חישב לפי 70 שנה לדור ובפיוטו על-פי 80 שנה לדור, ובשניהם נתמך על אותו מקרא: 'ימי שנותינו בהם שבעים שנה' (ב'האמונות והדעות'), 'ואם בגבורות שמונים שנה' (בפיוט). חשבון זה לא יתכן, כי הוא איננו מכון, שאם ניטול את 2245 השנה שמציאת מצרים ועד זמנו של רס"ג ונחלקם ל-80 יעלו בידינו עשרים ושמונה דורות. וכדי שחשבונו בפיוט יעלה מכון עלינו לקבוע, כי דור בודד מחזיק כ-שמונים ושלוש שנה, וזו לא מצאנו.

ההשערה המסתברת היא, שבפיוטו שינה רס"ג שני יסודות בבסיס חשבונו: א. ה'מדד' לדור בודד הוא מאה שנה; ב. כ-2700 שנה יעברו עד תחיית המתים.

א. הדעה כי דור בודד מחזיק מאה שנה כבר נזכרת בחז"ל[8], וכנראה צידד בה רס"ג עצמו בדיונו על המושג האסלאמי 'אג'ל' (אורך החיים של כל אדם קבוע מראש)[9].

ב. לדעת רס"ג בפיוטו עתידים לחלוף כ-2700 שנה עד תחיית המתים; ברור כי הגבול התחתון של שנים אלו אינו יכול להיות מוקדם ליציאת מצרים, שהרי גם בפיוט מדובר על הכפלתם של יוצאי מצרים[10]. לא נותר, איפוא, אלא להרחיב את גבולות הזמן כלפי מעלה בכ-450 שנה (כסכום ההפרש בין 2245 ל-2700), אחרי ימי רס"ג. וכך נגיע לסביבות השנים ה'ק"ח (1358 למנינם), ה'קנ"ז (1397) או ה'קס"ג (1403)[11], הם התאריכים שהציעו פרשנים מאוחרים כ'שנת הקץ' לדעת רס"ג! בכמה מחיבוריו דן רס"ג בשאלה מהי שנת הקץ[12], אך למרות שביאר יפה את המקראות הנוגעים לשאלה הוא אינו נוקב מפורשות את השנה, ולפיכך נתגלעו חילוקי דעות בין המחברים שבאו אחריו בבירור דעתו[13]. לסברת רש"י, חשבונו של רס"ג מכון לשנת ה'קנ"ז[14]; לדעת ר' אשתורי הפרחי, תלמיד הרא"ש, התכוון רס"ג לשנת ה'קס"ג[15].

ולגישה זו הסכים ר' יצחק אברבנאל[16], למרות שכתב במקום אחר: "לכן חשב הגאון רב סעדיה... כי שנת קי"ח יבוא משיח, לפרט אלף הששי"[17]. ולביאורינו בדעת רס"ג בפיוטו, שכ-2700 שנה יחלפו מיציאת מצרים עד תחיית המתים, נמצא, שאכן הוא קבע את שנת הקץ לאחת משלושת ההצעות הפרשניות הנזכרות, ולא כדעת מחברים מאוחרים שהקדימו את הקץ בכ-400 שנה, וסברו כי רס"ג נתכוון לשנת ד'תשכ"ד או ד'תשכ"ח (ראה להלן).

ברם עדיין הדבר זקוק עיון נוסף. אותם פרשנים שקבעו את שנת הקץ לדעת רס"ג שנייה'קי"ח, ה'קנ"ז או ה'קס"ג, לא הכירו את פירוש רס"ג לספר דניאל המשלים את חשבונו ב'האמונות והדעות'[18], ואת כל דבריו למדו רק מחיבורו 'האמונות והדעות' שלפני מרביתם הוא עמד בתרגום משובש וחסר. יתכן בהחלט, שמכיוון ש'אין לדין אלא מה שענינו רואות', הגיעו אותם חכמים לתאריכים מוטעים בדעת רס"ג, וכפי שאכן העירו בני הדורות האחרונים שזכו לשני החיבורים בנוסח מתוקן ומדויק, שאף אחת משלושת השנים שהוצעו (ה'קי"ח, קנ"ז ו-קס"ג) אינה תואמת לדברי רס"ג במקורם, ובאמת התכוון לשנת ד'תשכ"ד או ד'תשכ"ח (שנת 964 או 968, למנינם)[19]. והדברים מסתברים, שכן כל מגמת רס"ג בחישוב הקץ היה להביא את העם למסקנה שהגאולה קרובה, כדבריו בפירושו לדניאל: "ואמרו 'את אשר יקרה לעמך באחרית הימים' (דניאל י, יד), כלומר: בסוף השעבוד, שראשיתו החלה בימי דניאל ושאונו עתה בסופו"[20]. ולפיכך לא נראה שרס"ג ירחיק את שנת הקץ בכ-400 שנה אחרי פטירתו (בשנת ד'תש"ב; 942)! לאור כל זאת, אין לפרש את דברי רס"ג בפיוטו כהצעתנו.

ושמא יש לטעון, שאף אם רס"ג הסכים ששנת הקץ תהיה ב-ד'תשכ"ד או ד'תשכ"ח, אין הדברים אמורים אלא בשנת הגאולה, ולא על תחיית המתים המאוחרת לה בארבע מאות שנה לשיטת אחד התנאים (רבי דוסא) בנוגע לאורכם של 'ימות המשיח'[21] כשנצרך לה את השיטה החריגה שתחיית המתים תהיה בסיום ימות משיח או לאחריו[22], כי אז נמצא, שלדעת רס"ג, המתים עתידים לחיות בשנת ה'קכ"ד או בשנת ה'קכ"ח[23]. אך דוחקה של גישה זו גלוי לעין. קשה להאמין שרס"ג נקט חשבון פלפולי וחיבר 'נימא בנימא', מה עוד, שאילו סבר כי תחיית המתים עתידה להיות בסיומם של ימות המשיח היה הדבר מגיע לידי ביטוי בפרקים הרחבים שהקדיש לאחרית הימים בספרו 'האמונות והדעות' (המאמר השביעי והשמיני).

גם דעה אחרת לרס"ג שנשתמרה במקור אשכנזי, כי הגאולה עתידה להיות במחזור רנ"ה, היינו, בין השנים ד'תתכ"ז-תתמ"ה (1066/7-1084/5)[24], אינה מעלה ארוכה לחשבונו שבפיוט. כי מיציאת מצרים (ב'תמ"ח) עד שנת ד'תתכ"ז (או: ד'תתמ"ה) עברו 2379 (או: 2397) שנה, ואין סכום שנים זה נחלק ל-27 דורות לפי אף אחד מהמדדים השונים לדור בודד (70, 80 או 100 שנה).

סיכומו של דבר: בפיוטו קבע רס"ג, שלאחר התחייה יהיה בני ישראל פי עשרים ושבע ממנינם כשיצאו ממצרים, כנראה משום שסבר שמיציאת ממצרים ועד תחיית המתים יחלפו עשרים ושבעה דורות. אך עדיין לא ירדנו לסוף דעתו

בכיוון חשבוננו עקב שני נעלמים: אימתי שנת התחייה לדעתו, וכמה שנים מחזיק דור בודד. גם לא נתברר לנו מדוע בפיוטו נטה רס"ג מיסודות חשבוננו שבספר 'האמונות והדעות'. ואין לנו אלא דברי הרמב"ם בסוף הלכות מלכים: 'וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם היאך יהיו עד שיהיו'...

* * *

יראה מפשטם של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל לישר ישראל ולהכין לבם, שנאמר הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא וגו'. ואינו בא לא לטהר הטמא ולא לטמא הטהור, ולא לפסול אנשים שהם בחזקת כשרות ולא להכשיר מי שהוחזקו פסולין, אלא לשום שלום בעולם, שנאמר והשיב לב אבות על בנים. ויש מן החכמים שאומרים שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו.

וכל אלו הדברים וכיוצא בהן לא ידע אדם היאך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומין הם אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה בדברים אלו אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו. ועל כל פנים אין סידור הויית דברים אלו ולא דקדוקן עיקר בדת.

ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך בדברי מדרשות האמורים בעניינים אלו וכיוצא בהן ולא ישימם עיקר, שאין מביאין לא לידי אהבה ולא לידי יראה, וכן לא יחשב הקיצין, אמרו חכמים תפוח דעתן של מחשבי קיצים. אלא יחכה ויאמין בכלל הדבר, כמו שביארנו.

(רמב"ם הלכות מלכים פרק יב הל')

(ב)

[1] הנבחר באמונות ובדעות, המאמר השביעי, אות ז, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' רלג-רלד.

[2] שם, עמ' רלד.

[3] לפי עדות עצמו. ראה: שם, המאמר הראשון, עמ' עד.

[4] החשבון: 32 דורות $\times$ 70 שנה = 2240 שנה. ולא חש רס"ג לחמשת השנים היתירות, מפני שחישב רק דורות שלמים. ומשום שרס"ג ציפה שהגאולה ותחיית המתים תהיינה בימיו, כנדרש מכל יהודי, התייחס רק לאלו שחיו באותם 2245 שנים.

[5] החשבון: 32 דורות $\times$ 1,200,000 נפש = 38,400,000 נפש. את חשבוננו של רס"ג הסבירו ר' משה טראני (בית אלוקים, שער היסודות, פרק נט, מהדורת ירושלים תשמ"ה, עמ' תקיז-תקיח) והרב י' קאפח (הנבחר באמונות ובדעות, שם, בהערות), ועל פיהם ביארתי את הדברים. כאן המקום לציין, שכמה מחכמי הדורות הבאים לא הסכימו לדברי רס"ג אלו, אם לגופה של השאלה "כיצד תכיל אותם הארץ?", אם לסכום הנפשות שיהיו לאחר תחיית המתים, ואם לפרטים אחרים. ראה מה שאסף בעניין רד"י ווייס, 'מאמר תחיית המתים', בתוך: מגדים חדשים למסכת ברכות, ירושלים תשס"ח, אות כח, עמ' כג-כד. ואין הדבר נוגע לעניינינו.

[6] י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית של היוצרות ומבוא כללי ליצירתו, ע"ד, ב, ירושלים תש"מ, עמ' 57-58, שו' 16-18.

[7] ראה: י' טובי, 'ארץ ישראל והנושא הלאומי בשירה העברית', שלם, ספר שמיני, ירושלים תשס"ט, עמ' 40.

[8] ראה תוספתא, עדויות א, יד: "...אע"פ שהימים והלילות כחוט השערה לפני המקום, אלא אינו מונה אלא לדורות שנאמר (ישעיה מא, ד): 'קורא הדורות מראש'. אע"פ שנאמר (בראשית טו, יג): 'ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה', שנאמר (שם, פסוק טז): 'ודור רביעי ישובו הנה'". ועי' משנה עדויות, ב, ט; רשב"ם, בראשית טו, טז.

[9] ראה: הנבחר באמונות ובדעות (לעיל, הערה 1), המאמר השישי, אות ו, עמ' רט-רי. העיר על כך ד"י לסקר, 'אריכות הימים של הקדמונים: דת ומדע בהגות יהודית בימי הביניים', דיני ישראל, כו-כז (תשס"ט-תש"ע), עמ' 52.

הערה 8. ויתכן שזו הסיבה שבאחת מהצעותיו ל'עֵד וְעֵדִין וְלֵא' (דניאל ז, כה) מפרש רס"ג, ש'עֵד' הוא מאה שנה ו'עֵדִין' מאתיים שנה (עי' דניאל עם תרגום ופירוש רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' קמה), מכיוון שמאה שנה הוא אורך החיים המרבי של האדם. ולא נראים דברי שלוסברג: "רס"ג איננו מסביר מדוע יחידת הזמן, המשמשת בסיס לשני המועדים האחרים, אורכה מאה שנה דווקא... נראה, שעיקר מגמתו היא רק להגיע לתקופת זמן שלא תסתור את המועד 1335 שנה" (א' שלוסברג, תפיסות ושיטות בפירושו של רב סעדיה גאון לספר דניאל, ע"ד, רמת-גן תשמ"ט, עמ' 163). שכן קשה להניח שרס"ג קבע ש'עֵד' הוא מאה שנה באופן שרירותי רק כדי 'להגיע לתקופת זמן שלא תסתור' את מועד הגאולה העיקרי. עוד בענין אורך החיים המירבי של האדם, לדעת רס"ג, ראה גם הקדמת פירושו לתהלים: "...ולכן עשה את ימי חייהם מאה ועשרים שנה, או קרוב לזה, כדי שיחזור כל דור מהם להיות כמו הראשון או קרוב לו... ובאותו הזמן שהגיעו בני אדם למספר הזה, שהוא היותר ראוי להם שישארו..." (תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ו, עמ' כה). ואולם ראה פירושו לדניאל יא, ב, עמ' ריב: "וידוע, כי בגיל תשעים שנה מעטה מציאותם בין בני אדם".

[10] אילולא שרס"ג הדגיש בפיוטו שיוצאי מצרים יוכפלו ב-27 דורות, היה אפשרי להרחיב את גבולות הזמן כלפי מטה (=קודם יציאת מצרים), והשנה המתאימה ביותר לכך היא א'תתקמח, שנת לידת אברהם אבינו (עי' סדר עולם, פרק א), שכן הרחבת גבולות הזמן כלפי מטה אינה יכולה להיות שרירותית - אלא עליה להתמך בשנה משמעותית בחיי האומה; ומשנת א'תתקמח עד זמנו של רס"ג (ד'תרצג) ישנם 2745 שנה - עשרים ושבע דורות ומשהו (ה'משהו' לא נלקח בחשבון מחמת שאינו עולה לדור שלם). אך באמת חישוב כזה אינו אלא תמוה, שהרי בימי האבות לא מנו ישראל שישים ריבוא גברים!

[11] בהוספת 450 שנה לתאריך ד'תרצ"ג (זמנו של רס"ג) נגיע לשנה: ה'קמ"ג, הממוצעת בין השנים ה'קי"ח-קנ"ז-קס"ג. נקטתי את תאריך כתיבת 'האמונות והדעות' (עי' לעיל, ליד הערה 4) כהגדרה לזמנו של רס"ג, למרות שאז היה רס"ג בשלהי ימיו (נפטר בשנת ד'תש"ב; 942), כי ממילא כל החשבונות אינם מתייחסים למספר השנים במדויק.

- [12] הנבחר באמונות ובדעות (לעיל, הערה 1), המאמר השמיני, אות ג-ד, עמ' רמא-רמה, ואות ט, עמ' רנח-רס; דניאל עם תרגום ופירוש רס"ג (לעיל, הערה 9), עמ' קמב-קמה, קנד-קנז, וראה גם עמ' קצ-קצא. רס"ג עסק בענין בחיבורים נוספים שלא הגיעו לידינו בשלמותם, כמו 'ספר הגלוי' ופירושו לחומש בראשית, ראה: שלוסברג, תפיסות ושיטות (לעיל, הערה 9), עמ' 147-148.
- [13] לסיכום הדעות השונות, ראה: S. Poznanski, 'Miscellen ueber Saadja 3: Die Berechnung des Erloesungsjahres bel Saadja', MGWJ, 44 (1900), pp. 412-414; H. Maltar, 'Saadia Gaon's Messianic Computation', Journal of Jewish Lore and Philosophy, 1 (1919), p. 49; מ"נ צובל, 'חשבון הקץ ותאור הגאולה בספר האמונות והדעות', רב סעדיה גאון: קובץ תורני-מדעי, בעריכת י"ל הכהן פישמן, ירושלים תש"ג, עמ' קעח-קפא.
- [14] רש"י, דניאל ז, כה.
- [15] כפתור ופרח, א, פרק ו, מהדורת המכון ללימודי מצוות הארץ, ירושלים תשס"ד, עמ' קל.
- [16] מעיני הישועה, מעיין ח, תמר י, שטעטין תר"כ, דף לג ע"ב-ע"ג.
- [17] שם, מעיין יא, תמר י, דף נא ע"ד.
- [18] את שני החיבורים כתב רס"ג בהפרש של כשנה, ראה: שלוסברג, תפיסות ושיטות (לעיל, הערה 9), עמ' 195.
- [19] ראה: צובל (לעיל, הערה 13), עמ' קעח-קעט, ובכל הנסמן שם. וראה עוד: י' יהלום, 'חילופי מלכיות בארץ-ישראל על-פי תפיסתם של פייטנים ודרשנים', שלם, ספר שישי (תשנב), עמ' 12-13. והשווה: שלוסברג (לעיל, הערה 9), עמ' 173.
- [20] דניאל עם תרגום ופירוש רס"ג (לעיל, הערה 9), עמ' קפח. לכך שמטרת רס"ג בחישוב הקץ היה עידוד העם שהגאולה קרובה, ראה גם: שלוסברג, תפיסות ושיטות (לעיל, הערה 9), עמ' 182-187, 195.
- [21] ראה סנהדרין צט, א: "תניא אידך, רבי אליעזר אומר: ימות המשיח ארבעים שנה... רבי דוסא אומר: ארבע מאות שנה, כתיב הכא (בראשית טו, יג): 'ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה', וכתוב התם (תהלים צ, טו): 'שמחנו כימות עניתנו'".
- [22] ראה: בר"ר, עד א, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 857-858, בפירוש 'מנחת יהודה'; ח' מיליקובסקי, 'הביאה הכפולה של אליהו: בזמן המשיח ובזמן גוג', דרך אגדה, ו (תשס"ג), עמ' 52 הערה 9.
- [23] החשבון: ד'תשכ"ד + 400 שנה = ה'קכ"ד; או: ד'תשכ"ח + 400 שנה = ה'קכ"ח.
- [24] בפירוש אשכנזי לפיוטים, כת"י פרמה 1033, כותב המפרש: "רב סעדיה כאשר כתב עיבור שלו, לא רצה לכתוב כי אם עד מחזור רנ"ה, לומר: 'ובאו ציון ברנה' (ישעיה לה, י). ועמד רב נחשון גאון, וראה כשעבר הזמן הזה, וכתב זמן אחר, ואמר שבמחזור רנ"ו יבוא; 'רנו ליעקב שמחה' (ירמיה לא ו). וכולם עברו ועדיין לא יצאו מגלותינו". הובא אצל: ש' עמנואל, 'חשבון הלוח וחשבון הקץ: פולמוס יהודי-נוצרי בשנת 1100', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 152. וכוונת המפרש ב'עיבור שלו' ל'ספר העיבור' שחיבר רס"ג, שהיה ידוע בזמנו לבני אשכנז וכיום אין לנו ממנו אלא קטעים בודדים, ראה: עמנואל, שם, עמ' 153.